

УДК 1:27-423.78(450)

**ПІДМЕТ І ПРЕДМЕТ У СИСТЕМІ ТЕРМІНІВ
СВ. ТОМИ З АКВІНУ
(на матеріалі “Суми Теології”)**

Павло Содомора

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
вул. Пекарська, 69, м. Львів, e-mail: sodomora@yahoo.com*

Досліджено питання відтворення та контекстуального тлумачення деяких синонімічних пар термінів. Сформульовано проблему перекладу філософських термінів українською мовою. Аналіз проведено на матеріалі “Суми теології” Томи з Аквіну. Висвітлено низку найважливіших аспектів, що постають у процесі перекладу творів Томи з Аквіну. Завдання перекладу – адекватно відтворити текст. Головна проблема перекладу українською мовою “Суми теології” – відтворення термінів. Запропоновано кілька способів розв’язання складних проблем. Зіставлено різні варіанти українського перекладу того самого терміна. Уривками тексту проілюстровано різницю в семантичному навантаженні в разі відтворення одного терміна різними способами. Зроблено висновки про доцільність використання тих чи інших способів перекладу. Акцентовано увагу на неминучих несумісностях між первинним та вторинним текстами.

Ключові слова: підмет, присудок, річ, предмет, терміносистема, переклад, калькування, транслітерація.

1. Система термінів як цілість

Основна проблема, що виникає під час перекладу “Суми теології”, – відтворення схоластичних термінів. Тома з Аквіну точно й докладно описує кожне поняття в надзвичайно складній богословсько-філософській терміносистемі, його система термінів – абсолютно чітка та прозора. В українській філософській науці донедавна практично не було досліджень схоластичної термінології, оскільки не існувало причин, які спонукали б науковців працювати над цим питанням – не готували українських перекладів схоластичних авторів. В умовах інтеграції України в європейську спільноту ці прогалини потроху виповнюють. Перекладають твори визначних філософів середньовіччя, серед них – Томи з Аквіну, опрацьовують філософську спадщину схоластів, як-от Аквіната [1]. На сучасному етапі розвитку української філософської думки зростає зацікавлення схоластиком загалом та творчістю Св. Томи зокрема. В українській філософській літературі з’явилися перші праці з історії схоластики [3; 4], у яких докладно описано передумови виникнення вчення Св. Томи та його наслідки, подано періодизацію схоластики. Докладно ці питання описує А. Пашук у “Нарисах з історії філософії середніх віків” [4].

2. Корелятивні терміни

Унікальною працею щодо випрацювання термінології є опублікований нещодавно український переклад “Європейського словника філософій” – грандіозна робота, яку виконав колектив дослідників [2]. Безумовно, це одна з надзвичайно важливих подій у розвитку української філософської думки. Предметом багатьох статей “Словника” є так звані “колізії неперекладності”, що існують між різними термінами та їхніми іншомовними відповідниками (проблеми неперекладності часто виникають у роботі над перекладом творів Св. Томи з Аквіну). До уваги взято різні мови (не лише європейські) – гебрейську, давньогрецьку, латинську, німецьку, англійську, подано приклади з арабської мови. Кожна так звана “колізія” дуже цікава в контексті розвитку української філософської мови. Проаналізувавши низку статей та намагаючись узагальнити поданий матеріал, доходимо висновку: у “Словнику” часто підкреслено, що однозначного “відповідника для більшості термінів в українській мові не існує” [2, т. 1, с. 175]. Отже, дослідження системи схоластичних термінів актуальне на сьогоднішньому етапі розвитку української філософської думки.

Усі терміни умовно можна поділити на дві групи: терміни в їх абсолютному значенні та напівтерміни. У відтворенні термінів важливо дотримуватися “золотої середини”. Неможливо всі без винятку подати транскрибованими латинськими словами, адже тоді доведеться перекладати українською мовою лише сполучники; також неможливо цілковито відмежуватися від латинських слів. Тому в роботі з латиномовними текстами досить часто прийнятне калькування, водночас транслітерація не завжди працює як ефективний спосіб відтворення схоластичних термінів українською мовою. З уваги на це, не прагнемо поставити крапку в цьому питанні, лише розгорнути дискусію.

Термін “суб’єкт” завжди передбачає свій корелят – “об’єкт”. З огляду на етимологію цих термінів, прямими їхніми українськими відповідниками могли б бути слова “підмет” та “предмет”, однак щодо цього є застереження. Слова утворено методом калькування: український префікс та корінь відповідають латинським. Термін “об’єкт” має декілька аналогічних значень. Найперше – те, що походить від стосунку чогось до мислення, тобто об’єктом чи предметом є те, що наявне перед мисленням пізнавача. Речі стають предметами (об’єктами) у формальному значенні, коли встановлюється такий стосунок. Властиво, вони вже є предметами (objectum) у спроможності перед встановленням такого стосунку. Отже, терміни “рiч” (res) та “предмет” (objectum) позначають різні поняття, хоча за певних обставин їхні значення перетинаються. Головна різниця між цими термінами в тому, що річ не обов’язково, а предмет обов’язково передбачає стосунок до пізнавача [8, с. 179]. Інакше кажучи, предмет передбачає формальну модифікацію душі, тобто певним чином сприйняття форми формою.

Формальність, завдяки якій буття становить предмет мислення, не є ідентичною із дієвістю (actualitas) його як речі, що існує. Можна кілька предметів осмислювати як неподільне буття і зводити їх до одного формального об’єктивного розгляду; або навпаки, один предмет здатний бути основою для кількох формально різних предметних роздумів. Наприклад, людину можна розглядати або як одну формальну істоту, або під різними кутами зору різних дисциплін, як-от біології, хімії та філософії.

Коли говоримо про формальність предмета, ми не є формально пов’язані з реальністю чи сутністю предмета, а з предметом з огляду на його стосунок до пізнавальної сили. Не розглядаємо цю пропорцію чи стосунок до пізнавальної сили як щось таке, що існує лише

в речі, а як щось таке, що має предметний (об'єктивний) стосунок до цієї сили. Відповідно, коли говоримо про річ, що існує, можемо осмислювати її або без стосунку до пізнавальної сили, або об'єктивно, тобто в стосунку до пізнавальної сили. Тож буття розуму, як рід чи вид у логіці, якщо навіть через це не має існування поза розумом, може бути предметом мислення та визначати його завдяки розумінню предметного стосунку [9, с. 20].

Тому реальне вирізнення наук може походити від предметів, які не є реально вирізненими, і вирізнення (*distinctio*) розуміння здатне зумовити реальне вирізнення між науками, адже буття не визначає сили розумінням вирізнення, яке містить у собі, а розумінням специфічних стосунків, які буття як предмет містить у собі щодо розуму. Таке вирізнення само собою є реальним. Оскільки буття є єдиним у своєму онтологічному характері, то воно зумовлює відмінності (специфікації) не завдяки розумінню вирізнення в самому собі, а завдяки своїй чесноті чи здатності як мисленнєвого предмета. Тому Бог як найвище буття є причиною різноманітності знання. Предмет, який у дійсності – один, віртуально – численний, саме тому існують різні формальні поняття (*ratio formalis*), тобто формальні вирізнення.

Якщо існують різні формальні предмети, то існуватимуть різні дисципліни відповідно до них, навіть якщо предмет лише один у своєму позарозумовому характері; а якщо існує множинність матеріальних предметів, але тільки один формальний предмет, то існуватиме лише одна дисципліна для його вивчення. Тому природу науки визначено (*determinata*) не завдяки матеріальним предметам, які вона вивчає, а завдяки окремому підходу, що людський розум приймає в стосунку до цього предмета. Біолог, хімік та філософ можуть вивчати той самий матеріальний предмет (як-от людину), однак працюватимуть у різних науках, оскільки досліджують той сам предмет із різних ракурсів.

Матеріальний предмет є спроможним (*potentialis*) предметом у стосунку до своєї форми. Прикметник “матеріальний” у цьому контексті означає матеріал, із якого щось зроблено, як-от дерево, з якого виготовлено статую. Формальний предмет є наче формою визначального начала (детермінаційного принципу), що робить річ саме тим, чим вона є. Формальний предмет залежить від певного виду мисленнєвих діяльностей, так само, як і специфічна формальність речі залежить від природи, що відповідає за дерево, з якого річ зроблено. Зазначимо, що матеріальний предмет – не зовсім те саме, що тілесний предмет, оскільки він не обов'язково стосується тілесного буття. Тому духовні речі теж можуть бути матеріальними предметами науки.

3. Підмет і присудок чи суб'єкт і предикат?

Термін “предикат” вживають у двох значеннях: 1) один із двох термінів судження, в якому щось сказано про предмет судження; 2) синонім до терміна “присудок” [6]. Також у цьому словнику термін “суб'єкт” окреслено як синонім до терміна “підмет”. В основі твердження (предикації), тобто присудка, оскільки щось чомусь присуджують чи щось про щось говорять, ніколи не кажуть частину про ціле, а завжди ціле про ціле. Тома це пояснює тим, що термін “людськість” позначає сутність людини та те, завдяки чому людина є людиною. Водночас термін “людськість” не можна вживати на позначення окремої людини. А термін “людина”, чи “людське буття”, оскільки означає сутність людини так само, як і “людяність”, можна вживати щодо однієї людини. Такі терміни не відокремлені від позначення матерії, а містять його в собі (імпліцитно) та невід'ємно. Із цього випливає, що в основі твердження тільки ціле говорять про ціле [10, с. 271].

Отже, існує різниця між стосунком твердження “Сократ є людським буттям” і стосунком Сократа до людськості. Останній стосунок – стосунок, що існує між окремою людиною і її природою чи сутністю, тобто людськістю – те, завдяки чому він (Сократ) є людиною. Такий стосунок називаємо онтологічним. Цей стосунок, згідно із схоластичною термінологією, називають стосунком сутності до підстави (*essentia et suppositum*). Можна сказати, що Гомер був сліпий, а не що Гомер був сліпотою, хоча сліпота є випадковістю підстави Гомера.

Про стосунок суб’єкта до предиката Тома говорить, що це лише тотожність чи ідентичність (ST I, 13, 12): “слід знати, що у будь-якому вірному ствердному реченні необхідно, щоб присудок та підмет позначали одне речово певним чином, і різне – під певним оглядом. І це стосується речень, що створюються про випадковий присудок, а також і тих, що створюються про підставовий присудок. ...І подібно, коли говориться, що людина є твариною, оскільки те, чим є людина, справді є твариною, адже у тому ж підметі є і відчуттєва природа, від якої й називається твариною, і розумна, від якої називається людиною” [5, с. 56].

Такий стосунок позначає певну ідентичність *secundum rem*. Якщо говорити про людину, що вона біла, то це не означає, що людина є білою гускою чи чимось подібним, а лише те, що людина є білою людиною. Тобто суб’єкт і предикат означають те саме *secundum rem*, однак різне *secundum rationem* – як-от людина, випадковістю якої є бути білою. Тобто Сократ реально не відрізняється від лисого Сократа, або ж людина не відрізняється реально від білої людини: радше у цих прикладах подано, як ту саму річ (*secundum rem*) осмислено під іншим оглядом (*secundum rationem*). Ця здатність, відповідно до якої ту саму річ (*secundum rem*) можна розглядати під різними оглядами (*secundum rationem*), є визначною здатністю людського розуму, яка трактує можливі логічні стосунки розуму як стосунки суб’єкта-предиката.

4. Річ та предмет

Перша теорія, у контексті якої слід розглядати питання, як саме суб’єктно-предикатні стосунки підпорядковуються пізнанню речей, – “референційна теорія значення”, або “картинна теорія”. За цією теорією, значення слова у мові є саме тією річчю в реальності, до якої воно стосується. Ця теорія мала значний вплив на пізніших логіків.

У пізнішій філософській системі Дж. Пуансо поняття “річ” (*res*) – фундаментально інше, ніж поняття “предмет” (*objectum*), оскільки перше не обов’язково містить стосунок до пізнавача, а друге містить його обов’язково. Тож речі можуть бути або не бути предметами, і навпаки. А все, що існує як річ, має підметову структуру, тобто таку структуру, яка не залежить від того, чи є вона пізнаваною, чи ні. Відповідно, знаки є посередниками між предметами та речами завдяки тому, що надають предметам позначення, і завдяки їм речі отримують певне означення у відчутті [8, с. 432].

Пуансо – автор найповнішого синтезу латинської філософії та теології на фінальній стадії її розвитку. Однак цей філософ не лише синтезував усю латинську спадщину, а й надав їй поштовху до модерності. Властиво, його підхід до проблем філософії, і насамперед до проблем, що стосуються природи людського пізнання, майже у всьому є протилежним до поглядів іншого філософа – Декарта. Насамперед він не вважав, що існує метод, який провадить до несхибної філософської істини, а також відкидав думку Декарта, що звичайна діалектика не має жодної користі для того, хто прагне дослідити істинність речей [8, с. 454]. На переконання Пуансо, знання полягає у встановленні співвідношення стосунку між

предметним представленням (*representatio*) та онтологічною реальністю, що, фактично, дає змогу предметам існувати окремо від їх представлень. Пізнати істину означає визначити, із яким виміром предметності стикаємося в тому чи іншому аспекті досвіду: інакше кажучи, Пуансо – схоласт у повному значенні слова.

Тома не був типовим явищем для тринадцятого сторіччя, і саме цим випереджував своїх сучасників. Компромiс між використанням транслітерованих латинських та калькованих українських відповідників необхідний в українському перекладі. Лише в цьому разі можна говорити про адекватність перекладу та оригіналу. “Сума теологiї” – твір, що вражає структуризованим поданням матеріалу, чіткістю викладу аргументів, строгістю у використанні термінів. Ці риси оригіналу потрібно відтворити в перекладі.

Філософ вважав, що не існує адекватного терміна, який цілковито та вичерпно і без жодної альтернативи визначав би конкретний суб’єкт чи ситуацію. Саме тому він не подає точних визначень деяких понять, як-от “пізнання” чи “істина”. Для мислителя визначальний чинник – мова, її використання, тобто жива людська розмова або диспут, а не визначення, навіть якщо його дав він сам. У цьому він спирається на Аристотеля, який говорив, що найменування речей має походити від широкого загалу. Св. Тома стверджує: “Назвами потрібно користуватися так, як усі користуються” (*De Veritate*, 4, 2). Це означає, що не потрібно довільно створювати нові назви чи застосовувати старі слова в довільно нових значеннях: терміни мають бути зрозумілими для широкого кола читачів. Отже, адекватне прочитання тексту неможливе без занурення в соціально-культурний контекст епохи.

Латинська мова завжди залежала від грецької – і загалом (Лівій Андронік), і в галузі філософії зокрема. Цицерон переклав грецьке слово *atomos* як *individuum* – це точна калька, переклад слова за частинами (неподільне); латинське “контемпляція” – відповідник грецької лексеми “теорія” і т. д. Проте відмінність між мовами була значною, і перекласти грецьке “*to on*” було складніше: про це пише ще Сенека (Лист 117, 5). Аналогічні проблеми існують і в інших мовах.

Щодо проблеми перекладу окремих термінів, то деякі з них не мають відповідників (навіть приблизних) не лише в українській, а й у решті сучасних мовах. Про це пише Ж. Маритен на матеріалі терміна “*species*”. Цей термін позначає внутрішнє розрізнення (*determinatio*), як є у Св. Томи (*ScG II*, 98). Дж. Ділі вважає, що найкращим варіантом перекладу “*species*” у тому разі, коли термін стосується пізнання, є “форми виокремлення (специфікації)” або “виокремлення” (специфікація) [8, с. 24]. Згідно з Ж. Маритеном, найприйнятнішим відповідником цього терміна є “форми представлення (репрезентації)”. Термін “*species*” визначає (специфікує) конкретну предметність (об’єктивність), тобто конкретні риси певної речі. Отже, важко відтворити цей латинський монолексемний термін аналогічним монолексемним терміном не лише українською мовою, а й навіть англійською, яка значно ближча до латинської, ніж українська, тим більше, якщо йдеться про термінологію.

Низка термінів, які мають амбівалентне значення в тексті, чинить суттєвий вплив на відповідний період тексту, що подекуди виливається у спотворення чи навіть підміну значення періоду тексту. Очевидно, що кожен переклад давнього твору (насамперед це стосується філософських праць) пов’язаний із різними проблемами. Вони виникають подібно до ланцюгової реакції: кожен розв’язок тягне за собою нову трудність. Тож застосування окремих підходів до відтворення термінів може спровокувати семантичну перестановку

з погляду мови-джерела чи навіть цільової мови. Тому часто виникає необхідність застосовувати різноманітні компенсаторні засоби, наприклад, додавання нового слова задля пояснення значення періоду тексту. Деякі пасажі таких текстів, як “Сума теології”, потребують додаткового позатекстового пояснення. Крім того, складність перекладу з давніх мов не можна прирівнювати до складності перекладу з мов сучасних: переклад із давніх мов є своєрідним науковим дослідженням, що передбачає значну підготовчу роботу, а також коментарі та пояснення.

Св. Тома працював у межах середньовічної схоластичної латини, але він аж ніяк не зливається зі своїми сучасниками, а також суттєво віддалився від своїх попередників – Августина, мова якого значно живіша, переповнена внутрішніми почуттями, ближча до класичної латини. У Св. Томи немає яскравості стилю Августина, його особистісного тону, а в Августина натомість немає термінологічної чіткості, яка є у Св. Томи. У творах Августина бачимо живу людину, а за творами Св. Томи неможливо побачити його особистісні характеристики – хоча, можливо, саме його тексти на них і вказують. Його мова – наче штучний кристалевий витвір. Мова Августина багата на фразеологію (часто надзвичайно вишукану та дуже доречно), а Св. Тома прагне поділитися проникненням у глибину предмета, не використовуючи жодних фразеологізмів. Однак у мові Св. Томи існує своя краса та оригінальність – досконалість доброго інструмента. Виникає певний стосунок між природною, чи історичною мовою, та синтетичним, чи технічним жаргоном, що базується на домовленості між мовою та термінологією.

5. Термінологія та синонімія

Як впливає з дослідження тексту “Суми теології”, Св. Тома часто використовує різні терміни на позначення одного поняття. Очевидно, саме тому деякі дослідники вважають, що, попри видимість, у нього немає реальної, чітко сформованої термінології [7, с. 12] (таке твердження, мабуть, надто категоричне). Докладний аналіз тексту засвідчує, що філософ часто не визначає конкретних термінів, щоб використовувати їх послідовно – навпаки, подекуди застосовує поряд синонімічні вирази. Це дає нам теоретичне право також не завжди однаково відтворювати його терміни, хоча в цьому разі є серйозна небезпека самому заплутатися. Св. Тома, наприклад, вживає кілька різних виразів на відтворення поняття стосунку (*relatio, respectus*), відповідно, постає запитання, чи можемо вдаватися до чогось аналогічного. Також терміни *scientia – doctrina* у деяких періодах тексту є синонімами. Така синонімія, зрозуміло, прийнятна лише з того огляду, що Св. Тома досконало володів матеріалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баумейстер А. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання / А. Баумейстер. – К. : Дух і літера, 2012. – 408 с.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – К. : Дух і Літера, 2013. – Т. 1–3.
3. Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії / В. Кондзьолка. — Львів : Світ, 2000. — 326 с.
4. Пашук А. Нариси з історії філософії середніх віків / А. Пашук. – Львів, 2007. – 646 с.

5. Святий Тома з Аквіну. Сума Теології / Переклад П. Содомори. – Львів : Сполом, 2010. – 520 с.
6. Словник української мови : [в 11 т.] – Київ : Наукова Думка, 1970-1980. – Т. 1–11.
7. Blanche, F. Sur la langue technique de Saint Thomas d'Aquin / F. Blanche. Paris, 1930. – 152 p.
8. Deely J. Four Ages of Understanding / J. Deely. – Toronto, 2001. – 1020.
9. Reith H. The Metaphysics of St. Thomas Aquinas / H. Reith. – Notre Dame, 1985. – 399 p.
10. Veatch H. St. Thomas' Doctrine of Subject and Predicate: a possible starting point for logical reform and renewal / H. Veatch // St. Thomas Aquinas. Commentative studies. – Toronto, 1974. – 525 p.

SUBJECT AND OBJECT IN ST. THOMAS' SYSTEM OF TERMS (BASED ON "SUMMA THEOLOGIAE")

Pavlo Sodomora

*Lviv Danylo Halytskyj National Medical University,
Lviv, Pekarska str., 69.
e-mail: sodomora@yahoo.com*

The problems of reproduction and textual explanation of some synonymic pairs of terms are researched. The article deals with the problem of reproducing of scholastic terms in Ukrainian language. This analysis is based on „Summa theologiae” of Thomas Aquinas. Several important problems of translation of Thomas Aquinas' works are enlightened in the article. The objective of a translation is to adequately reproduce the original text in the target language. The adequate reproduction of philosophical terms is one of the most important aspects of translation of „Summa theologiae”. The solution of several problems is suggested. Different options of Ukrainian translation of one and the same term are compared here. With various passages of the text difference in semantic content of one and the same term translated by various methods is illustrated. Some conclusions on usage of different translation methods are conducted as well. The main attention is paid to unavoidable differences in between primary and secondary texts. Modern stage of the development of Ukrainian philosophical thought is determined by increased interest in teaching of scholastic philosophers in general and St. Thomas' works in particular. Certain works that enlighten St. Thomas' philosophy have recently appeared in Ukrainian philosophy. The unique work that is closely connected with scholastic philosophy and its terminology is the Ukrainian translation of “The European Dictionary of Philosophies”. The dictionary develops broad discussion about philosophical terminology in general, including scholastic terminology in particular. The difference between Latin terms and their modern equivalents is explained on the material of various languages including Ukrainian. Some new translations are suggested and compared. The untranslatable words are examined in contrastive bilingual analysis. The dictionary emphasizes that in most cases, in fact, there are no direct equivalents for some philosophical terms in Ukrainian language. Such cases are called “collisions”. It is emphasized in the dictionary that every such case is very interesting for the Ukrainian philosophy and important for the development of Ukrainian philosophical language. This is why the research on philosophical terms is extremely important in nowadays Ukrainian philosophy. In fact, St. Thomas was not typical phenomenon for thirteenth century. This great thinker had exceeded many philosophers that appeared even after

him, giving them concrete soil for investigation. Thomas was convinced that there was no certain term that could define certain situation or subject with no alternative. The language itself was defining factor for Aquinas. The system of dispute was used by Thomas, as well as the language itself and its usage was determinative factor for him. In “De Veritate” Aquinas postulates that names are to be used as everybody uses them. This means that there is no need of creating new words or using old words in new contexts. Terms are to be comprehensible for broad circles of readers. This thought is important because Latin was always dependent on Greek language. This is why there are plenty of words in Latin that are translated directly from Greek, e.g. individuum is translation from Greek atom, accidentia is translation from Greek symbebekos etc. Apparently, Aquinas uses Latin translations of Greek words widely in his works, but at the same time he applies entirely Greek words, e.g. hypostasis together with substance. Despite the fact these words are derivatives Aquinas sometimes distinguishes between them, and sometimes considers them to be synonyms. Similar problems do exist in modern languages as well. Certain terms that share ambivalent meaning in the text, make their influence on some periods of text. This fact can impact the whole text. This is why certain periods of scholastic text, especially “Summa theologiae” require some extratextual explanations, or commentaries. Thomas Aquinas had been working in the frame of scholastic philosophy, but he was not typical occurrence for philosophy of that times.

Key words: subject, object, thing, term, system, translation, calc, transliteration.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2015

Прийнята до друку 07.12.2015